

SEBŐ FERENC

ÚJ MÓDSZERŰ ADATGYŰJTÉS A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A 19. század második fele Európa-szerte az önálló néprajzi gyűjtemények alapításának ideje volt. „*Hazánkban a néprajz szülei az iparművészet és a háziipar voltak.*” (Jankó János 1897, 2). Könnyebb is volt tárgyakat begyűjteni múzeumi célokra, mint az elsuhanó hangot, képet rögzíteni.

A szóbeli hagyományok összegyűjtése egyrészt az eszközök hiányosságai, másrészt a kutatási ideológiák változásainak függvényében sokféle módszerrel folyt. Voltak, akik elegendőnek tartották a tartalmi elemek, a csupasz információk összegyűjtését, majd ezek újrafogalmazott közreadását, hiszen nem az egyéni előadás esetlegességeit, hanem a közösség szellemének megnyilatkozásait kívánták rögzíteni. A pozitivista eszmék hatására azonban ez a figyelem mindinkább az egyéni előadásmód, a stílus vizsgálata felé fordult, s fölvetette a minél nagyobb hitelesség kérdését, a szöveghűség fontosságát. A nagyszámú összegyűjtött hiteles szövegek rendezése, majd statisztikai alapon való típusvizsgálata már a 20. század kutatási elképzelései felé közelített.

Mind a hiteles szövegrögzítés, mind az ének, mind a tánc műfajai meg kellett várják, hogy az összegyűjtésükhöz feltétlen szükséges technikai eszközök is rendelkezésre álljanak. S míg a tánckutatás csak a második világháború után, a képrögzítés szélesebb körű elterjedése után tudott csak elindulni, a szövegek rögzítése már a 19. század végén beindulhatott a gyorsírás bevonásával, majd ezt hamarosan követte a hangrögzítés is a millenniumi évben a fonográf alkalmazásával.

Kétségtelen tény, hogy a világ első kísérleti fonográfos gyűjtése Amerikában, első európai használata Oroszországban, majd Csehországban történt. (Drago Kunej: *Fonograf je dospel!*, Ljubljana, 2008). De nyugodtan kijelenthetjük, hogy a világ első szisztematikus és korszerű, tehát máig használható gyűjtési módszerét a gyorsírást hangrögzítéssel kombináló Vikár Béla jegyzi. Ez is tény, s emiatt fölösleges az első, csincsei gyűjtést visszadátumozni, ahogy ez néhány éve még a szakirodalomban is előfordult.

A gyorsírás

Vikár Béla fiatalkora óta elkötelezett és virtuóz művelője volt a gyorsírásnak. Az akkor legkorszerűbb Gabelsberg-Markovits féle szisztémát a maga újításaival továbbfejlesztve tökéletesen és beszédsebességgel tudta rögzíteni a magyar nyelv minden árnyalatát. Ez a tudománya a Parlament gyorsíró irodájának revizorává emelte őt. Számára tehát adott volt a gyorsírás felhasználása a gyűjtések során is. [...]

A beszédsebességgel alkalmazott *gyorsírás* a hangrögzítés előtti korszakban fontos lépés volt az új tudomány, az *ethnográfia* vizsgált tárgyának exakt rögzítése felé.

„*A folklorista gyűjtés nem lehet el azon eszköz nélkül, mely a legrövidebb idő alatt a legtöbb szöveg lejegyzésére képesít és egyszersmind lehetővé teszi, hogy a közlőt*

előadásában meg ne állítsuk, értem a gyorsírást, még pedig ennek nem mindennapi mértékét. Csakis ennek az eszköznek köszönhetem, hogy már első gyűjtésem során magából Somogyból 60 mesét írhattam le szó szerint, köztük nem egyet, melynek tárgya ugyanaz, csak közlője más, a melyek tehát szépen feltűntetik azt a jelenséget, hogy ugyanazon néphagyomány, ugyanazon a helyen, vagy tőszomszédos helyeken, más-más egyének ajkán mennyire különböző lehet az előadás módjában érvényesülő egyéni sajátságok miatt.” (Vikár Ethn. 1899/26).

Ez tette lehetővé, hogy a néprajzi felvételek *hitelességének* fogalma kialakulhasson. Az így feljegyzett szövegek ugyanis nem csupán mondattani szempontból tekinthetők hiteleseknek, hanem *„messzemenően alkalmasak nyelvészeti vizsgálódások céljaira is.”* (Katona 1981.) (1. ábra: Ms1055_24_21)

A fonográf

Sokszor és sokak által kiemelt érdeme Vikárnak, hogy a szövegek mellett a dallamok párhuzamos gyűjtését szorgalmazta. Kezdetben nyelvészeti megfontolások vezették. *„Rekonstruálandó”* összövegeket keresve a dallamot alkalmas eszköznek találta az összetartozó szövegvariánsok felismeréséhez. *„A közös dallam sokszor rávezet az összefüggésre egy egésznek olyan széthullott részei közt, melynek együvé tartozását máskülönben nem vennők észre.”* (Vikár Ethn. 1899/26).

A dallamgyűjtés elvégzésének sürgősségére gyakorlati tapasztalatai alapján hívta fel a figyelmet. Az volt a véleménye (tájnyelvi szövegek gyűjtésével hasonlítva össze a dalgyűjtést), hogy bár a dallamok lassabban változnak, mint a közönséges beszéd, *„egyenként könnyebben kivesznek, mint a tájszólás sajátságai.”* (Vikár Ethn/m. 1901/139) Ezt a nézetét nem mindenki osztotta a kortársak körében. Dr. Jankó János, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője például, attól tartva, hogy a minisztérium az ő, amúgy is szükösnek bizonyuló dotációja rovására kívánja Vikár munkáját fokozottabb mértékben támogatni, ezt írta a minisztériumhoz intézett szakvéleményében: *„a népdalok fonografikus gyűjtése bármily fontos is, nem oly sürgős, mint azok a kívánalmak, amelyeket az évi költségvetés összeállításakor felsoroltam; akkor és ott arról volt szó hogyha a magyar és vele rokon népek ethnografiai tárgyait a legközelebbi 10-15 évben össze nem gyűjtjük, többé össze nem gyűjthetjük, mert már ma is csak romhalmazon járunk. Vikár gyűjtéseiből pedig kitűnik az, hogy azok a népdalok, melyeket eddig már kihaltaknak hirdettek, nemcsak, hogy ki nem haltak, hanem számos variációban élnek és virulnak.”* (Jankó NMI-68/1900. [L.: Függ. 86.old.])

A későbbiekben mind nagyobb érdeklődéssel foglalkozott a dallamok jellegzetességeivel is: a nyelvi dialektusokhoz hasonló jelenséget, *zenei tájszólást* figyelt meg, mely véleménye szerint fő- és aldialektusokba osztályozható. *„Miként a nyelvi – beszélt – tájszólás földrajzilag sokszor egymástól messze eső területeken oszlik el, úgy vagyunk e zenei tájszólásokkal is. [...] A zenei tájszólás – vizsgálataim szerint – a mennyire ma hozzávetőleg vélhetjük, megfelel a nyelvi tájszólásnak, olyannyira, hogy ettől el sem választható.”* (Vikár Ethn/m. 1901/141).

Gyűjtési tapasztalatai bőségesen igazolták várakozásait. A fonográfkészülék minden kezdetlegessége, nehézkessége ellenére beváltotta a hozzáfűzött reményeket:.

„dallamgyűjtésre én már harmadik éve a fonográfot használom. A dallamokat tartalmazó fonográf-hengerek a közoktatási miniszter úr intézkedése által a nemzeti múzeum népr. osztályába kerülnek s ott bárki számára hozzáférhetőek. Mostanig 47 ilyen hengerünk van, mindenik 3-4-5 dallammal; ezek közül magára Somogyra 17 db esik.” írja 1899-ben. (Somogy megye népköltése in: Ethn. 1899/26)

Vikár a hangfelvételek megkezdése előtt általában alaposan kikérdezte a szóbajöhető adatközlőket, egyúttal gyorsírással rögzítve a hallottakat. Anyagválogatáskor meglehetősen nyitott volt: minden olyan dallamot fölvevett, amelyen a folklorisztikus variálódás jeleit fölfedezte. A dalok rögzítésén túl fontos háttérinformációk begyűjtésére is törekedett: az adatközlők adatai mellett az énekek, szokások funkciójára, eredetére is kíváncsi volt.

Vikár Béla gyűjtési módszereinek előremutató, modern vonásait a szakirodalom már elismerően kimutatta. (Katona 1981.; Vikár László 1984.) A fonográf alkalmazásának kérdésében viszont gyakran hangsúlyozzák, hogy annak fő indoka Vikár zenei képzetlensége volt. Erre nézve meg kell említenünk, hogy Vikár Béla azért annyira nem volt képzetlen, mint amennyire kortársai nyomán azóta is beállítják. Igaz, hogy kottás lejegyzést készíteni nem tudott, de hegedült és ha szükség volt rá énekesként is jeleskedett. Ismeretterjesztő beszámolóinak népdal illusztrációit sok esetben maga adta elő, még hozzá nagy sikerrel, amint ezt a Sáros megyei Közlöny 1897. évi 15. számának beszámolója is bizonyítja: *„Előadását phonograph segítségével mutatványokkal is iparkodott kísérni, mely utóbbi azonban inkább csak a dallamok felvételére s megörökítésére szolgál, nem pedig arra, hogy azokat oly erősen visszaadhassa, hogy a nagyterem nagy közönsége tisztán halhatta s élvezhette volna; élvezte azokat azonban Vikár úrnak természetes szépen sikerült éneklőadásában.”*

(Az MH 28-as számú hengeren valószínűleg a saját éneklését örökítette meg, még hozzá olyan tökéletes paraszti stílusban, hogy Bartók Béla, aki csak az autentikus paraszti előadói stílust tartotta megörökítésre méltónak, zavartalanul lejegyezte énekét, anélkül, hogy észrevette volna a turpisságot.)

A „szakzenészek” irányából érkező támadások inkább alig leplezett kenyér irígységről vallanak. E körökben ugyanis azt hitték, hogy valami hatalmas állami támogatás keres itt gazdát, amelyet most egy „képzetlen” céhen kívüli kíván elorozni előlük. Nem sok hozzáértést, de annál több rosszindulatot takar az alábbi megjegyzés: *„... mi történik a fonográf bármilyen jól bepólyázott hengereivel, ha a híres rossz országutakon ide-oda ütődnek mint egy kosár tojás, és a viaszburkolat róluk nótástól, mindenestől lepattogzik? hogyan és ki fogja megrögzíteni az akkor már hiába rájuk énekelt, megsemmisült dalokat? Ugy-e, hogy Vikár maga nem lévén tanult zenész, úgy is más valakire kell bizni a nóták leírását, közkinccsé tételét? ezt pedig szép magyar nevű emberekre fogják bizni (mint halljuk), de majd csak akkor, amikor a gyűjtött nótákat leverklizték az egész világ füle hallatára a párisi világkiállításon azon nyekergősen, a hogyan a fonografnak „zengedezni” természete, a mitől ugyan elmegy a hallgató illúziója. Egy szóval: szükség van Vikár mellett egy igazi zenészre.”* (Zenelap, 2. old. 1899. nov. 5.)

Vikár, elegáns válaszában, így nyilatkozott: *„még örülök, hogy olyan új eszmének,*

mint népdallamok összegyűjtése fonográf útján, egyáltalán elérhettem valami támogatást, éppen csak annyit, hogy erőmön felül nem kell hozzátennem a magaméból. De itt aztán úgy áll ám a mondás, hogy: amit kívánsz magadnak, ne kívánd embertársadnak. Kivéve természetesen, ha más szintén tud és akar áldozni. A kultura nálunk, sajna, még mindig fényűzés számba megy annál, a ki neki él. Ezen kell változtatni, ha azt akarjuk, hogy zenészek és tudósok nálunk meg is élhessenek. Ezen pedig csak hazai műveltségünk magas fokra emelése lendíthet.” (Vikár Béla: *Népdallam gyűjtéséről* in: Zenelap 1899. nov. 2.)

Jellemző a népdalok iránti szalmaláng felbuzdulásokra Serly Lajos, a Nemzeti Színház akkori karmesterének, népszerű magyar nóták és csárdások szerzőjének monstre tervezete is: aki „Magyarország dalokban” című elképzelt hatalmas gyűjteményéhez kért állami támogatást, és terveit. Mihalovich Ödön, zeneéletünk akkori vezetője, Jankó János néprajz tudósna figyelmebe ajánlotta. Jankó János azonban ekkor már jól látja, hogy csak alapos helyszíni népdalgyűjtésből születhetik érdemes munka, és így válaszol a beadványra felkutatta adat - A Kérvény és észrevétel jelzetű adatot Avasi Béla találta az MNM irattárában): *„Kérdés, hogy a népzenei feladat megoldása sikerülhet-e Serly úrnak? A népzene vizsgálatához, a zenészeti tehetségen és iskolázottságon kívüül – amik Serly úrnak bizonyára megvannak – ethnographiai módszer és kritika kell. Serly úr módszerét megvilágítja az, hogy ő a népdalokat csakis másodkézből akarja beszerezni. Ez az eljárás igaz, hogy kényelmes, de tudományos szempontból hasznosan csak akkor alkalmazható, ha az országot a népzene több tudományosan képzett bűvára már egyszer végtől – végig bebarangolta, és a saját fülével gyűjtött össze annyit, amennyi bizonyos rendszer megalakítására feltétlenül szükséges, s amely rendszernek egyes osztályait azután a másodkézből gyűjtött, de csak szakavatottsággal kritikailag megrostált anyaggal is ki lehet bővíteni... Ha Serly úr arra vállalkozik, hogy személyesen fog összegyűjteni annyi népdalt, amennyit a kért subventio összegével összegyűjthet, ami mellett folytathatja a másodkézből való gyűjtést is, és hogy ezeket az ethnographusok számára a Magyar Zenetudomány (!) elvei szerint kritikailag szétszedi magyar és más nemzetiségű, továbbá tiszta, átmeneti régi, majd végül a néptől közvetlenül eredő vagy a népben történetileg elterjedt formákra, akkor a kért subventio okvetlenül megadandó, fennmaradván számára mindig a jog, hogy ő ezeket a gyűjtött népdalokat nem ethnographusok számára könnyebb kísérettel ellássa.”* Serly Lajosnak, a Kék nefelejcs szerzőjének nagy népdalgyűjtéséből így nem lett semmi. (Jelzet nélküli idézet a Hagyományok Háza Martin Médiatárában őrzött Schelken Pálma és Volly István: *Ideje volna énekelni* c. kéziratos Vikár életrajzból. Bp. 1960)

A romantika korának gyűjtői (irodalmárok, vagy tanult zenészek) az általuk ideálisnak vélt (a gyakorlatban az általuk ismert) formákat keresték, ezért a variációkban megjelenő hagyománnyal szemben értetlenül álltak. Általános gyakorlat volt, hogy a terepen tapasztalt eltéréseket romlásnak ítélve közléskor „kijavították” a szövegeket, dallamokat. (Mai kifejezéssel élve a romantika egyfajta nemzeti szintű globalizációt igyekezett e téren is végrehajtani – a nyelv, tánc, viselet mellett – és ezt az elképzeltet a valódi, variánsokban élő hagyomány nem hogy segítette volna, hanem igazából az útjába is állt).

Vikár e téren is haladó gondolkodású kutatónak bizonyult, aki ragaszkodott a szó szerinti első közléshez, megadva a lehetőséget a későbbi feldolgozásokhoz, átalakításokhoz. E nézeteit bizonyítja a Kisfaludy Társasághoz intézett levele, melyben a szöveghűséget a közreadás elsőrendű feltételének tartja, még azon az áron is, ha emiatt le kell mondania a publikálásról: *„Én nem tehetem ki magam annak, hogy gyűjteményemet elavúlt álláspont képviselőjeként joggal megtámadja épp az a közönség, melyre a kötet első helyen számít: a néprajz barátai és művelői. Ezek pedig tudják, hogy a népmesére nézve a közlésnek azon módja, melyet nyujtok, az egyedül megengedhető. Az írói köröket pedig nem szabad oly alacsonyra taksálnunk, hogy az így nyersanyagul közölt mesékből ki ne tudjanak okosulni; ha van költői értéke valamely darabnak, azt ők észreveszik így is.”* (Ms 4758/57)

Soha jobbkor nem jelenhetett volna meg a színen az új eszköz, az 1877-ben feltalált fonográf, hogy a gyorsírás mellé felsorakozva jelentősen megerősítse a szöveghűség fegyvertárát. Mivel mindkét módszer az elhangzó egyéni előadást rögzíti a maga egyediségében, a romantikus szemlélet, amely egy dalnak az ideális formáját keresi, nem lelkesedhetett túlságosan az *esetlegességek* rögzítéséért. De a sok egyedi adatot a nagy számok törvénye alapján vizsgáló új, statisztikai módszerek mégis több eredményt ígértek. A két gondolkodásmód közötti különbség egyszerű rangsorolásban érhető tetten. A modern eljárás szerint — amely később Bartók szemléletét is meghatározza — első helyen áll a nagyszámú adat rögzítése, másodikon bármilyen vizsgálat, rendszerezés, típuskialakítás, s csak ezt követheti a tanulságok levonása, vagy bármiféle idealizálás, feldolgozás.

Vikár a vizsgálat tárgyát képező egyedi adatokat a szubjektív teljes kikapcsolásával kívánja rögzíteni. Azért kell a fonográfkészülék, mert: *”Iskolázott zenésztől alig lehet várni a néphagyomány érintetlen föl vételét, hacsak külön és alaposan ki nincs tanítva a népköltési gyűjtésre. Ilyen erővel pedig mi nem rendelkezünk, és ha rendelkezünk volna is, nem tudtuk volna őket megfizetni. A fődolog volt szerintem a néphagyomány gyűjtésében való specziális gyakorlottság. A zenei gyűjtés csakis ezen az alapon indulhatott meg. S valamint az emberek és tárgyak képét tudományos vizsgálat céljaira inkább fotografikus hűséggel megrögzíteni kívánjuk bírni, mintsem egy művész egyéni felfogásának tükrében: úgy kínálkozott a szóban vagy dalban élő néphagyomány gyűjtésére szerintem a szakzenészek helyett a hangírógép, a fonográf alkalmazásba vétele, annál is inkább, mert ilyen módon a folklorisztikai cél elérését egyesíthetőnek véltem azon egyéb fontos érdekek szolgálatával is, melyekkel az ilyen gyűjtés kapcsolatos. Mechanikailag összeszedni és hamisítatlan mivoltában készen idehozni az élő népnyelvi és népzenei anyagot bármely irányú vizsgálódás számára: ez volt szerintem a fonográf útján megoldandó feladat.”* (Vikár Ethn/m. 1901/131). És tisztán látja azt is, hogy az eredményesség kulcsa a nagy merítésben rejlik: *„bizonyára több eredményt érhetnénk el, ha nagyobb területet foghatnánk vizsgálódás alá.”* (Vikár Ethn/m. 1901/141).

A hangrögzítés tudománytörténeti jelentőségét, – Vikár zenei „írástudatlanságától” teljesen függetlenül – más, kortársi megnyilatkozások is tanúsítják. Dr. Herrmann Antal egy 1890-ben megrendezett műkedvelő-fotografiai kiállításról írott

beszámolójában például ezt mondja: „jelezni akarjuk, hogy az ethnographiának általán, ha valóban exact tudomány akar lenni, fel kell használnia a technika legújabb vívmányait. A dialektologia, a népnyelvi hagyományok tanulmányozása általán csak akkor fog valóban biztos és objectiv alapra helyezkedni, ha phonographszerű készülékekkel foghatjuk fel a népnyelv és népzene hangját, amint photographiákban fixirozzuk a néprajzi tárgyakat.” (Ethn. 1890/57)

A gépi hangfelvételezés gondolata persze másoknak is eszébe jutott annak idején, erre bizonyosság az alábbi kis híradás az Ethnographia Társasági Értesítések rovatában: „A magyar zenehagyomány megmentése és megőrzése iránt figyelemre méltó indítványt terjeszt bizalmasabb körök elé Pungur Béla kolozsvári távírótiszt. Azt ajánlja, amit mi is megpendítettünk az 'Ethnographia' I. füzetében (57.l), hogy a népdalok országszerte fonográf-fogandók fel s annak alapján teendők hangjegyre. E célra külön társaságot vél alakítandónak Budapesten; a költségek gyűjtésekkel volnának beszerzendők. – Megjegyzendőnek tartjuk, hogy mi e tervvázlatban igazán jelentős, az megvan néprajzi társaságunk programjában; és a népzene és táncz számára való szakosztályunk tisztviselői kétségtelenül a legilletékesebbek az ilyenmű ügyek intézésére. Az érdemes indítványozó a mi társaságunk keretében fogja legsikeresebben előmozdíthatni eszméje valósítását.” (H.A. Ethn. 1890/162)

Vikár gyűjteményét azonban a gyorsírást hangrögzítéssel kombináló módszer teszi értékessé, s ezt bizony ma is csak irigyelhetjük! A fonográf (vagy általában a hangrögzítés) egymagában nem csodaszer. Sőt veszedelmesen csalóka eszközzé is válhat azok kezében, akik nem tudják egészen pontosan megfogalmazni szándékaikat s a géptől várják a problémák megoldását. (Vö. Kodály források 8-9.old.!)

Azt viszont még a hangrögzítés ellenzői is elismerték, hogy hangszeres zene lejegyzésére egyszerűen nincs jobb eszköz, mint a minden elhangzó részletet rögzítő, majd a felvételt lassítva is visszaadni képes fonográf.

Összehasonlító zenefolklór

A hengereken rögzített anyag további sorsára nézve jól átgondolt elképzelései voltak. A bécsi tud. Akadémia nagyszabású tervével kapcsolatosan (a világ összes nyelveire és tájszólásaira kiterjedő fonogramtár felállításáról) fejtette ki azt az elvet, amely számunkra főleg Bartók interpretációjában ismert. (Bartók 1912; Bartók 1919) Vikár korszerű nyelvészeti kutatások érdekében kifejtett gondolata a későbbiekben összehasonlító zenefolklór-ként emlegetett új tudományág alapeszméit idézi: „Azon kell kezdeni, hogy minden ország csupán a maga területén élő nyelvekből és nyelvjárásokból készítsen fonografikus fölvételeket. Csak ezután kerülhet a sor más országok és népek nyelveire. Ha ily módon minden művelt államnak meglenne a maga fonogramgyűjteménye, élő nyelveléktára az ottani nyelvekből, akkor az Akadémiák akár kölcsönösen ki is cserélhetnék fölvételeiket, minthogy a fonogramokat ma már ép oly könnyen és biztosan tudjuk sokszorosítani, mint pl. a fényképeket.” (Vikár Ethn/m. 1901/135) A népdalok gyűjtésére és feldolgozására nézve az analógia kézenfekvő.

Gyűjteményében (igaz nem túl nagy mennyiségben és minőségben), de a nemzetiségek népzeneje is feltűnik. Vikár több helyen kifejtette, hogy a dallamok

gyűjtésének a hazai nemzetiségek zenéjére is ki kell terjednie, hogy a kölcsönhatások is tanulmányozhatók legyenek: „mert ezek közt szintén számos igazgyöngy és sok magyar kölcsön van, ép úgy amint népünk is sok dallamot vesz át a nemzetiségektől.” (Pesti Hírlap 1897. ápr. 29.)

Emiatt érdemes megemlíteni, hogy hazai nemzetiségeink, a későbbi utódállamok népzenejének első hangrögzítése is Vikár Béla nevéhez fűződik, ahogy ezt Drago Kunej, szlovén kutató elismerően megemlíti a Fonográfról szóló könyvében: "*It is currently believed that the oldest sound recording of Slovenian folk music were made by the Hungarian researcher Béla Vikár.*" (Drago Kunej: *The Phonograph has arrived!*, Ljubljana 2008. 256. old.)

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy ez a gyűjtemény — mivel anyagát nem szűkítették sem esztétikai, sem ideológiai megfontolások — hiteles képet nyújt a századforduló körüli két évtized (1890-1910) forgalomban lévő dalterméséről, jól reprezentálva annak tagozódását, a benne rejlő különféle stílusok, a régi és új dalok valódi arányát.